

LANDSCHAP (BE)LEVEN

François Jullien

Landschap (be)leven

Wat de rede niet kan vatten

Vertaald door

Anneke van der Meer-van Berne & Anne-Lise Ruijs

NOORDBOEK FILOSOFIE

© 2024 uitgeverij Noordboek

Oorspronkelijke titel: *Vivre de paysage ou L'impensé de la Raison*
© Éditions Gallimard, Paris, 2014

Vertaling: Anneke van der Meer-van Berne & Anne-Lise Ruijs

Omslagontwerp: René van der Vooren
Boekverzorging: Elgraphic

ISBN 978 94 6471 198 1
NUR 730|739|410

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van uitgeverij Noordboek, postbus 234, 8400 AE Gorredijk, Nederland – info@noordboek.nl.

De uitgeverij stelt alles in het werk om op milieuvriendelijke en duurzame wijze met natuurlijke bronnen om te gaan. Bij de productie van dit boek is gebruikgemaakt van papier dat het keurmerk van de Forest Stewardship Council (fsc) mag dragen. Bij dit papier is het zeker dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid.

Noordboek is onderdeel van
20 leafdesdichten en in liet fan wanhoop bv

www.noordboek.nl

voor E. L.

INHOUD

PROLOOG	9
I land – landschap: de uitgestrektheid, het uitzicht, de uitsnede	13
II ‘berg(en) – water(en)’	37
III van (een) landschap naar leven	56
IV als het perceptieve affectief blijkt te zijn	79
V als ‘esprit’ zich uit het fysieke vrijmaakt	98
VI onder spanning zetten	122
VII singularisatie, variatie, verte	148
VIII innige verstandhouding [connivence]	182
EPILOOG	211
NOTEN	215
BIJLAGEN	217
WOORDENLIJST BIJ JULLIEN	219
NAWOORDVERTALERS	221

PROLOOG

Bij een landschap kun je stilstaan als voor een schouwspel, zoals de Italiaanse dichter Francesco Petrarca vanaf de top van de Mont Ventoux sprak over 'spectaculum'. Je kunt het bekijken vanuit een bepaalde positie, het 'uitzichtspunt' en de harmonie en variatie ervan in je opnemen, de compositie bewonderen en misschien kun je zelfs bij nadere beschouwing een onderliggende geometrie ontdekken. Je kunt de horizon met je ogen aftasten, als 'waarnemer' je blik over het panorama laten dwalen, 'Het is mooi!' roepen en weer doorlopen.

Maar een landschap kan ook iets heel anders zijn.

Het kan je meeslepen in een onophoudelijk spel van onderlinge verbanden of het kan je vitaliteit animeren, omdat het op een bepaalde manier spanning oproept. Het kan ook een gevoel van 'in leven zijn' opwekken door het bijzondere en unieke ervan. Het laat je wegdromen in vertes, peinzend over het daarin verborgene. Het waargenomene kleurt zich met gevoel en het lijfelijke der dingen verliest zich in oneindigheid. De scheidslijn tussen het tastbare en het spirituele vervaagt. Want het gaat nu niet meer om een uitsnede of een apart stuk van de wereld, maar plotsteling verschijnt de wereld als geheel, het wordt duidelijk waardoor er wereld bestaat. Hierdoor transformeert die plek ongemerkt tot een gevoel waarin stille verbondenheid en een heimelijke verstandhouding ontstaat. Je kunt er niet meer van loskomen. Anders gezegd: zelfs als je het landschap verlaat blijf je ermee verbonden. Nostalgie, heimwee, geeft dat het voldoende weer?

Het landschap is dan niet meer iets dat je moet 'bekijken', iets dat je moet 'weergeven', de twee werkwoorden die er in onze talen meestal op

worden geplakt. Maar het staat veel meer in verbinding met het vitale. Dat is de reden dat ik het waag om in de titel over (be)leven 'van' landschap [Vivre 'de' paysage] te spreken. Het woord 'van' duidt hier op iets dieperliggenders dan gebruikelijk; zozeer dat de scheidslijn tussen concreet en abstract vervaagt (zoals je zegt in een uitdrukking voor geluk, dat je 'van' de liefde of 'van' de lucht kunt leven). Ik wil dus een andere mogelijkheid voorstellen: namelijk om te overwegen landschap niet meer als een 'deel van het land' te zien dat de natuur aan een waarnemer toont volgens de gewone definitie, maar als bron waar leven oneindig uit kan putten.

Het is waar dat men zich in Europa relatief laat bewust is geworden van het landschap. Dat bewustzijn duikt op in de schilderkunst van de renaissance, ontwikkelt zich door tot in de twintigste eeuw, om daarna in de vergetelheid te raken. Nu ontwaakt dat bewustzijn over landschap weer, door de bezorgdheid over milieu en ecologie. In China daarentegen, ontstond dit denken over landschap al meer dan duizend jaar geleden en heeft het zich ononderbroken binnen de hogere geleterde cultuur ontwikkeld – een unieke gebeurtenis. Want het idee van 'landschap' is nooit aan de orde geweest in de Bijbel, de islam of in India, waar wel over 'tuin' gesproken wordt. Langzamerhand wordt het weleens tijd consequenties te trekken uit wat we zo terloops signaleren: we moeten ons vooral afvragen waarom China wél zo vroeg en zo in het oog springend een landschapsdenken heeft kunnen ontwikkelen; en ook moeten we ons afvragen hoe het Chinese landschapsdenken bij kan dragen om onze opvatting daarover verder te ontwikkelen. Hoe het misschien zelfs tot een complete herdefiniëring ervan kan leiden.

Daarom is dit essay een logisch vervolg op mijn eerdere werk – nog prematuur en ook op zichzelf staand. Ik bouw verder aan een filosofie die over leven gaat en die ik loswrik van het vraagstuk van 'het Zijn', maar die niets van doen heeft met vitalisme. Want het zal hier via het landschap, de bergen en de wateren, gaan over wat je ziet en hoort, het spel van wind en licht. Met een omweg voeg ik daar ook de vraag aan toe die opkomt bij 'het intieme', het landschap in de rol van condensator: wanneer de scheidslijn tussen binnen- en buitenwereld doorgan-

kelijk wordt en wanneer het meest verborgene in vertrouwelijke ontmoeting ook het meest intense blijkt. Dan ga ik nog een stap verder door te bekijken hoe we de zelfgenoegzaamheid van het Subject kunnen ontmantelen, die het westerse denken heeft beheerst en die zich terecht heeft beziggehouden met het opeisen van de Vrijheid, maar die nu, heden ten dage, opnieuw moet worden doordacht om niet te blijven steken in zijn eigen parti pris. Dit opent tegelijkertijd mogelijkheden voor een nieuwe ingang tot de moraal: een die niet meer uit voorschriften (bevelen en verplichtingen) bestaat, die men niet meer wil, maar die ontstaat uit een op juiste waarde schatten van ervaring. Of beter gezegd van een opwaardering van de 'existentie', waardoor het mogelijk wordt door te dringen tot in het diepste van de bron van het mens-zijn.

Want filosofie is misschien, of eigenlijk allereerst, dit: niet over van alles je mening ventileren, of altijd ergens voor of tegen zijn, of een preek afsteken over hoe je moet leven, maar in plaats daarvan juist verborgen bronnen [ressources] verkennen – zoals het zoeken naar bronnen met een wichelroede [l'art du sourcier].

Dit essay is geschreven gedurende twee verblijven in het voorjaar van 2013 bij de Fondation des Treilles, waarvoor mijn hartelijke dank.

Daar was pas landschap!

I

land – landschap: de uitgestrektheid, het uitzicht, de uitsnede

In dit inleidende hoofdstuk poneert Jullien een aantal constatering­en over het ontstaan van het begrip landschap in Europa en bespreekt een aantal hieruit voortvloeiende beperkingen voor onze beleving ervan.

Het begrip landschap heeft geen naam of plaats in de vroege Euro­pese cultuur. Er is geen woord voor. Het wordt niet benoemd. Er wordt niet over nagedacht of gefilosofeerd. Volgens Jullien ontstaat het begrip landschap binnen de schilderkunst (midden zestiende eeuw, in het Vlaams taalgebied). Daarmee komt het landschap als het ware 'uit de hoekjes van de schilderijen gekropen', tot die tijd als op­vulsel dienend, als decor voor de portretschilderkunst en afbeel­dingen van historische of religieuze figuren. Het landschap als genre krijgt pas waardering in het begin van de twintigste eeuw, maar wordt heel snel verlaten voor abstractie. Landschap wordt gezien als een 'deel van land', of 'deel van natuur'. Iets waar je naar kijkt en waar de toeschouwer geen deel van uitmaakt. Het wordt zonder slag of stoot aangenomen dat landschap niets anders kan zijn dan 'onder­deel van'.

Meerdere malen stelt Jullien de vraag hoe het toch komt dat Europa niet al sinds vroege tijden filosofeert over landschap, over waaruit het bestaat, en de rol en de plaats van de mens erin. Jullien vindt dat we de bron ervan verontachtzamen.

Het liefst val ik onomwonden met de deur in huis en poneer zonder inleiding en voorzichtigheid mijn vraag. Ik ben namelijk bang dat die anders bedolven raakt onder het *reeds geformuleerde*. Er is vandaag de dag al een immense hoeveelheid literatuur over dit onderwerp, maar misschien zonder dat men eraan gedacht heeft om de aannames te onderzoeken, die aan de basis liggen van ons idee over 'landschap'. Argwanend als ik ben, vraag ik me dus af of we in Europa niet zijn uitgegaan van een verkeerde definitie van landschap. In ieder geval is dat een definitie, die de *mogelijkheden* die in landschap opgesloten liggen in de kiem beperkt, gesmoord heeft. Ik vraag me daarom af of het probleem niet zozeer in de incomplete en beperkende definitie ligt, want dat is met aanvullingen te herstellen. Maar erger, dat het probleem een definitie is die uitgaat van impliciete keuzes die als systeem en juist omdat ze coherent zijn, de ontplooiing van het denken hebben belemmerd. Anders gezegd, waarmee en hoe hebben we ons denken over landschap cultureel gezien ongemerkt belast? Zozeer dat wij slechts door een keten van correcties en zelfs een theoretische revolutie kunnen hopen ons te bevrijden uit de plooi [pli] waar dat denken zich in genesteld heeft. En dan nog, is dat wel voldoende?

We kunnen meteen de vinger op de wonde plek leggen. Die impliciete aannames of veronderstellingen waaruit het Europese denken zich heeft ontwikkeld en die aan de basis liggen van het begrip 'landschap', hebben die het Europese denken niet in een bepaalde denkrichting vastgezet? In een 'evidentie' waaruit dat denken niet meer is losgekomen, en misschien zelfs een heel wankel basis heeft gekregen?

Want we zitten vast in een denkpatroon dat we niet zien. Sinds Europa de term 'landschap' ['paysage'] heeft uitgevonden in het midden van de zestiende eeuw (1549, in Frankrijk), is de definitie ervan feitelijk niet geëvolueerd, maar zelfs blijven steken in een vreemde verstarring. Als we de meest recente formulering opzoeken (le Robert, Frans woor-

denboek), betekent ‘landschap’: het stuk of deel van een land dat de natuur toont aan een waarnemer [observateur]. Dat is een pure herhaling van de definitie die het woord vier eeuwen geleden ook al kreeg: het landschap is een uitgestrektheid of ‘deel’ van het land ‘zoals dat zich aan de blik toont’. Het landschap is ‘de aanblik van een land’, het woordenboek van Furetière vat het in 1690 als volgt samen: ‘het territorium, dat zich uitstrekt tot zover het oog reikt’.

Ik begin bij de Europese manier van denken, omdat landschap inderdaad typisch een Europese term is. ‘Landschap’ als afgeleide van ‘land’ is ook in andere Europese talen een samengesteld of afgeleid woord en heeft overal dezelfde betekenis. Het lijkt wel alsof er geen ander uitgangspunt meer mogelijk is en of we ons niet hebben kunnen ontworstelen aan deze semantiek. In het noordelijke deel van Europa: Land-schaft (Duits); land-scape (Engels). Maar misschien zouden we het eerst over het Vlaams moeten hebben, als het tenminste waar is dat ‘landschap’ er zou zijn uitgevonden. Zuidelijker in Europa zeg je ‘paesaggio’ (Italiaans), ‘paisaje’ (Spaans). Zelfs in het Russisch gebruik je *iaécàæ*. Het is dus echt een Europese term, een term die de theoretische geografie van Europa definieert. Je kunt bijna zeggen: ‘het maakt Europa tot Europa’. Maar als je het woord tot de wortel herleidt, kun je in het Latijn al van het Grieks afgeleide termen vinden als: ‘topiaria’ (opera), wat afgeleid is van ‘topos’ de ‘plek’ (bij Plinius de Oudere en Vitruvius). In Europa is hiermee het idee, of beter de veronderstelling, ontstaan dat landschap iets is wat onze blik uitsnijdt uit ‘land’.

Belangrijk is ook, dat ‘landschap’ het eerst is genoemd (gedacht) in samenhang met de schilderkunst. De schilderkunst als bakermat van ‘landschapsdenken’, maar in hoeverre? Het begrip ‘landschap’ is uitgevonden door kunstschilders en gebruikt in de schilderkunst. Het landschap kwam tot bloei door een toenmalige genereuze uitwisseling tussen Noord- en Zuid-Europa, specifiek tussen de Vlaamse